

Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2012-2013

Landbouw en milieu

ACADEMIA
PRESS

Dit nummer van het *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* gaat in op het thema landbouw en milieu. Het is een bewerking van de lezingen die in oktober 2012 te Groningen werden gehouden tijdens een symposium van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI-Groningen/Wageningen) en het Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG-Leuven).

Pieter de Graef en Tim Soens analyseren het gebruik van stedelijk afval op het Vlaamse platteland in de premoderne tijd. Zij vragen zich af of steden, farmers en peasants in gelijke mate profiteerden van dit systeem. Henk van Zon beschrijft de betekenis van het stedelijk afval voor de 19de-eeuwse Nederlandse samenleving. Waarom is er anno 2012 weer zoveel belangstelling voor dit afval, terwijl het gebruik ervan in de 19de eeuw is verdwenen?

Het bodemvruchtbaarheidsonderzoek en de mestadvisering in België is het onderwerp van het artikel van Hanne de Winter en Yves Segers. Vooral de weg die leidde naar de institutionalisering van het onderzoek heeft hun aandacht. Het was een van de voorwaarden voor de naoorlogse modernisering van de landbouw. Jens van de Maele kijkt naar de ontvangst van Rachel Carsons boek *Silent Spring* begin jaren zestig door de Nederlands en Vlaamse pers. De publicatie wees op de gevaren van het ongelimiteerde gebruik van DDT. Werden de waarschuwingen serieus genomen? Tot slot buigt Henny van der Windt zich over de relatie tussen boeren en natuurbeschermers in Nederland. De samenwerking tussen overheid, wetenschap en natuurbeschermers leidde tot een bijzondere oriëntatie op de maakbaarheid van natuur. Niet altijd tot genoegen van boeren.

Redactie:

Piet van Cruyningen (redactiesecretaris), Chloé Deligne, Hilde Greefs, Adrie de Kraker, Harry van Royen, Tim Soens, Erik Thoen (hoofdredacteur België), Dries Tys, Henny van der Windt (hoofdredacteur Nederland).

ISBN 978-90-382-2343-8

9 789038 223438

ISBN 978-90-8704-456-5

9 789087 044565

© Vereniging voor Ecologische Geschiedenis

© Academia Press

Eekhout 2

9000 Gent

Tel. (+32) (0)9 233 80 88

Fax (+32) (0)9 233 14 09

info@academiapress.be

www.academiapress.be

Secretariaat van de Vereniging voor Ecologische Geschiedenis
p/a Universiteitsforum (UFO) Sint-Pietersnieuwstraat 33-35, 9000 Gent

Redactiesecretariaat: Piet.vanCruyningen@wur.nl

Erik Thoen, hoofdredactie België (Universiteit Gent)

Henny van der Windt, hoofdredactie Nederland (Rijksuniversiteit Groningen)

Piet van Cruyningen, secretaris (Wageningen Universiteit)

Harry van Royen, eindredactie (Universiteit Gent)

Chloé Deligne (Université Libre de Bruxelles)

Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen)

Adrie de Kraker (Vrije Universiteit Amsterdam)

Tim Soens (Universiteit Antwerpen)

Dries Tys (Vrije Universiteit Brussel)

Omslagillustratie: Boeren verspreiden mest over het land (ICAG-Leuven).

Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis, 2012-2013

Gent, Academia Press, 2014, VIII + 158 p.

ISBN B 978 90 382 2343 8

ISBN NL 978 90 8704 456 5

D/2014/4804/129

U 2207

NUR 680

Auteursrichtlijnen zijn bij het redactiesecretariaat verkrijgbaar. De ingestuurde artikelen worden, behalve door de redactie, ook beoordeeld door een externe referent.

Niets in deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Gedrukt op kringlooppapier.

Inhoud

Redactioneel VII

Erwin H. Karel & Yves Segers 1

Landbouw en milieu in de Lage Landen.

Inleiding bij een themanummer

Pieter De Graef & Tim Soens 9

Boer en burger ecologisch verenigd? Een micro-perspectief op het gebruik van stedelijk afval als meststof in de vroegmoderne Vlaamse landbouw

Henk van Zon 41

Cradle to cradle in het verleden: agrarisch hergebruik van stedelijk vuilnis in Nederland en omringende landen, 1800-2000

Hanne De Winter & Yves Segers 69

Oorlog als motor van vernieuwing.

Het bodemvruchtbaarheidsonderzoek en de bemestingsadvisering in België, jaren 1930-1945

Jens van de Maele 97

De resonantie van een stille lente. Nederlandse en Vlaamse persstemmen over Rachel Carsons *Silent Spring* (1962-1963)

Henny J. van der Windt 119

Natuurbescherming en landbouw in Nederland 1880-2010, tussen wetenschap en overheid

English Abstracts 153

De resonantie van een stille lente. Nederlandse en Vlaamse persstemmen over Rachel Carsons *Silent Spring* (1962-1963)

Deze bijdrage bespreekt de receptie van Rachel Carsons 'Silent Spring' (1962) in Nederlandse en Vlaamse algemene dag- en weekbladen. Over de receptie van 'Silent Spring' in de Lage Landen is tot dusver vooral aangenomen dat ze grotendeels positief was, of dat ze gelijk liep met deze in Carsons thuisland, de Verenigde Staten. In deze bijdrage wordt nagegaan of deze assumpties kloppen. Zo blijkt dat er in Nederland – naast lovende geluiden – ook vrij kritische persstemmen waren te horen, waarbij vooral Carsons aanval op het heersende vooruitgangsoptimisme werd verworpen. In de Vlaamse pers werd de door Carson onder de aandacht gebrachte thematiek van het pesticidegebruik gekoppeld aan controverses rond vogelvangst en de neveneffecten van medicijnen en voedingsadditieven.

Jens van de Maele

Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en Stedenbouw

J. Plateastraat 22, 9000 Gent

e-mail: jens.vandemaele@gmail.com

Inleiding

De publicatie van *Silent Spring*, het bekendste werk van de Amerikaanse mariene biologe Rachel Carson (1907-1964), wordt algemeen beschouwd als één van de constitutieve momenten voor de ontwikkeling van de 'moderne' milieubeweging – en de bijbehorende maatschappelijke bewustwording – in de Westerse wereld.¹ Het boek, dat voor het eerst verscheen in 1962 en snel uitgroeide tot een controversiële bestseller, was een bevlogen aanklacht tegen pesticidegebruik in de landbouw enerzijds, en besproeiingsprogramma's van overheidsorganisaties anderzijds.² Carson focuste voornamelijk op de neveneffecten van het wijdverbreide insecticide DDT. Op basis van een breed spectrum aan wetenschappelijke gegevens toonde ze aan dat het gebruik van DDT en verwante chemische verbindingen ecologisch onwenselijk was.³ Zo bleken sommige insecten resistentie op te bouwen tegen de chemicaliën, waardoor landbouwers geneigd waren om de hoeveelheid gesproeide stoffen voortdurend te verhogen – terwijl de efficiëntie omgekeerd evenredig afnam. Daarnaast waarschuwde Carson dat DDT biologisch slecht afbreekbaar was, net als honderden andere chemische stoffen die sinds de Tweede Wereldoorlog op de markt waren gebracht. Het bestrijdingsmiddel accumuleerde in de grond en drong ook tot in de gewassen zelf. Afbraakproducten van DDT

stapelden zich op in het vetweefsel van dieren en mensen, wat kon leiden tot de ontwikkeling van kanker en hormonale afwijkingen. Later onderzoek zou bevestigen dat aan DDT gerelateerde gifstoffen transgenerationeel kunnen worden overgedragen (vooral via de moedermelk), waardoor een relatief kortstondig gebruik van het gif nog decennialang een ongewenste nasleep kon hebben. Bovendien wees Carson erop dat de meeste gebruikte pesticiden zowel de 'schadelijke' als de 'nuttige' insecten op aselechte wijze troffen, waardoor lokale ecosystemen – die vaak al waren verarmd als gevolg van monocultuur – nog verder dreigden te worden ontwricht.

Figuur 1. Rachel Carson in 1940.

Om de ongewenste en onvoorspelbare langetermijneffecten van pesticiden tegen te gaan, bepleitte Carson een sterke vermindering van het gebruik ervan, gekoppeld aan een verhoogde toepassing van natuurlijke bestrijdingsmiddelen. Ze wees ook op de noodzaak om het voorzorgsprincipe te huldigen, en dus geen chemische stoffen te gebruiken waarvan de veiligheid voor mens en milieu op de lange termijn niet was aangetoond. Als men dit niet zou doen, zo waarschuwde de biologe, en de Westerse maatschappijen op een 'arrogante' manier zou doorgaan met het 'beheersen' van het leefmilieu, dan zouden 'the rebirth of new life' in het globale ecosysteem dat de aarde is, op een zekere dag onmogelijk worden. Om deze these retorische kracht bij te zetten, schilderde ze in het korte openingshoofdstuk van haar boek het beeld

van een fictief stadje 'in the heart of America', waar DDT het zaaizaad en bijgevolg ook de volledige vogelpopulatie had vergiftigd. De volgende lente was bijgevolg letterlijk 'verstild' (Carson 1964: 13-15). Carsons boek bood een (toen) ongeziene combinatie van wetenschappelijke rationaliteit met literaire eloquentie, waarmee de schrijfster een appel deed aan het moreel besef van haar lezers. Hoewel *Silent Spring* opende met een dystopisch toekomstbeeld, suggereerde Carson dat er toch nog een kans op verandering bestond, waarmee ze (al dan niet bewust) inspeelde op het heersende vooruitgangsoptimisme. Ze plaatste echter krachtige vraagtekens bij dit optimisme, en in de volgende jaren zouden anderen er nog veel vraagtekens bij plaatsen.⁴

Carson was niet de eerste auteur die de pesticideproblematiek aan de kaak stelde, noch in de Verenigde Staten, noch in andere Westerse landen. Al vlak na de Tweede Wereldoorlog waren sommige wetenschappers zich bijvoorbeeld bewust van de kwalijke neveneffecten van DDT, en de problematiek werd – net als andere vormen van milieuvervuiling – in de jaren vóór 1962 soms ook op de publieke agenda geplaatst door onderzoekers, journalisten, belangengroepen en politici.⁵ In België bijvoorbeeld waarschuwde het socialistische dagblad *Vooruit* al in 1946 dat DDT 'zonder onderscheid schadelijke en nuttige insecten, zoals honingbijen' trof, en bovendien 'een doodend effect op visschen' had. DDT-gebruikers moesten volgens de krant bijgevolg 'voorzichtig omspringen' met het middel, en het 'nooit in groote verhoudingen mengen'.⁶ Maar naast dit eenmalige *caveat emptor* publiceerden Vlaamse kranten als *Vooruit* en *De Standaard* periodiek ook tuiniers- en landbouwersraadgevingen, waarin de toepassing van DDT zonder enige vorm van waarschuwing werd aanbevolen.⁷

Ook in Nederland werden de risico's van (al dan niet foutief) DDT-gebruik al vóór het verschijnen van *Silent Spring* regelmatig aangekaart. Zo publiceerde de Wageningse onderzoeker Cornelis Jan Briejèr in 1956 een wetenschappelijk artikel waarin hij inging op resistentie van insecten tegen pesticiden, en een Engelse vertaling hiervan werd door Carson als bron voor haar werk aangehaald.⁸ Rond dezelfde periode wees ook Briejèrs Wageningse collega K. Hartsuijker in een populariserende publicatie op de potentiële risico's van pesticiden, maar hij voegde er ietwat laconiek aan toe dat men maar beter niet overmatig over deze problematiek kon 'fantaseren':

'Het is niet gemakkelijk over dit punt te schrijven. Wie de zaak bagatelliseert is te luchthartig en ziet de gevaren niet die er kunnen zijn. [...] Met sensatie bereiken we in dezen niets. Slechts een rustige en verantwoorde benadering van het probleem kan ons verder helpen. Maar denkt u dan ook eens aan de vele slecht trekkende schoorstenen [...]. Dáár gebeuren heel wat meer dodelijke ongevallen mee...' (Hartsuijker 1955: 15).

De bovenstaande Belgische en Nederlandse voorbeelden ondersteunen het standpunt van de Amerikaanse onderzoekster Priscilla Coit Murphy (2005: 14-16), die er op heeft gewezen dat de publicatie van *Silent Spring* in de (milieuhistorische) literatuur nog te vaak wordt voorgesteld als een eenduidig breukmoment, waarbij de voorafgaande periode vrij zou zijn geweest van ecologische bekommernis. Het is allicht correcter om *Silent Spring* op de eerste plaats te beschouwen als syntheseswerk dat zowel populariseerde als responsabiliseerde. Of zoals de Duitse historicus Frank Uekötter (2007: 30-31) het recent verwoordde: Carsons boek was één van de factoren die heeft bijgedragen tot de 'ökologische Mobilisierung weiter Bevölkerungsteile', maar het werk was zelf ook het resultaat van eerdere – en meestal onbekend gebleven – wetenschappelijke en journalistieke teksten waarin onrust werd geuit over de ecologische degradatie. Anders gezegd: de oorzaak- en gevolgrelaties zijn meervoudig, en bijgevolg complex.

De bovenstaande nuancering neemt uiteraard niet weg dat de maatschappelijke weerklink van Carsons boek moeilijk kan worden overschat. Voor de Verenigde Staten, waar *Silent Spring* in meer dan zeventig kranten werd besproken, is deze weerklink goed gedocumenteerd (Souder 2012: 355). Het boek was er zo invloedrijk dat president Kennedy de standpunten ervan publiekelijk onderschreef, en onmiddellijk maatregelen liet nemen. Zo liet Kennedy, nadat hij een voorpublicatie van *Silent Spring* had gelezen in het tijdschrift *The New Yorker*, de pesticidedreiging onderzoeken door zijn presidentiële *Science Advisory Committee*, terwijl Carson werd ontvangen door presidentsvrouw Jacqueline Kennedy (Souder 2012: 339-345). Hoewel Carson kort hierna overleed op amper 56-jarige leeftijd, en ze dus niet kon deelnemen aan het heftige debat dat haar boek zou ontketenen, heeft *Silent Spring* in Noord-Amerika onweerlegbaar een sneeuwbaaleffect gehad. Samen met andere 'ecologische' intellectuelen, zoals Lewis Mumford en Fairfield Osborn, liet ze haar tijdgenoten kennismaken met de empirische en filosofische fundamenteen waarop de tot ontwikkeling komende milieubeweging zou gaan steunen (Jamison & Eyerman 1994: 64-102). In 1972 werd het gebruik van DDT (en gerelateerde producten) voor de meeste landbouwdoeleinden effectief verboden door de Amerikaanse regering, ondanks zeer felle weerstand van de chemische industrie. In navolging van de Verenigde Staten werd het gebruik van DDT in veel Westerse landen aan banden gelegd, en in 1978 kondigde ook de EEG een verbod af op de productie en toepassing van DDT.

De wijze waarop *Silent Spring* werd ontvangen in Europa is, in vergelijking met de Amerikaanse situatie, minder bekend.⁹ In het vervolg van deze bijdrage zal ik nader ingaan op de journalistieke receptie van *Silent Spring* (en de Nederlandse vertaling *Dode lente*) in Nederland en Vlaanderen tijdens de periode 1962-1963.¹⁰ Verscheidene historici en sociale wetenschappers die

over milieubewegingen in de Lage Landen publiceerden, hebben Carson in hun analyses vermeld, en hebben er expliciet of impliciet op gewezen dat de publicatie van *Silent Spring* (of de vertaling ervan) heeft bijgedragen tot een *environmental turn*. In *Groene geschiedenis van Nederland* van de historici Van Zanden en Verstegen (1993: 77-78) werd de publicatie van Carsons boek bijvoorbeeld in verband gebracht met een toegenomen bewustwording over de schadelijkheid van DDT en verwante middelen. Deze bewustwording bereikte volgens Van Zanden en Verstegen een hoogtepunt tijdens de zogenaamde 'DDT-crisis' van de jaren 1966-1967, toen in Nederland een grootschalige sterfte onder roofvogels werd vastgesteld, en politici vrij snel reageerden door een beperking af te kondigen op het gebruik van de schadelijkste bestrijdingsproducten.¹¹ De socioloog Kees Schuyt en de historicus Ed Taverne (2000: 160-161) hebben er in 1950: *Welvaart in zwart-wit* op gewezen dat *Dode lente* 'binnen de kortste keren niet minder dan vijf drukken beleefde'. Ze koppelden de 'plotse en vrijblijvende populariteit' van het werk aan de manier waarop Carson de gevolgen van vergiftiging beschreef in 'termen van bijbelse catastrofes'. Deze vaststelling is enigszins in tegenspraak met het oordeel van de biologe Jacqueline Cramer, die – hoewel ze geen systematisch receptieonderzoek heeft verricht – in een eerdere bijdrage over de ontwikkeling van het Nederlandse milieubewustzijn suggereerde dat Carsons boek '[was] issued simply too early to capture the attention of the wider public'. Ze voegde hier wel aan toe dat het werk met belangstelling werd gelezen door vroege Nederlandse milieustruiven (Jamison, Eyerman & Cramer 1990: 136). Ook Schuyt en Taverne (2000: 160-161) hebben weliswaar benadrukt dat het 'praktische effect' van het boek op de korte termijn veeleer beperkt bleef, en dat het vooral goed verkocht omwille van de (protestantse) religiositeit van de Nederlanders. Deze laatste observatie is, net als de notie van 'vrijblijvendheid', erg intrigerend, hoewel ze voornamelijk een hypothetisch karakter heeft.¹²

Wat Vlaanderen betreft, hebben de sociologen Pieter Leroy en Antoon De Geest (1985: 15) gewezen op de sensibiliserende effecten van Carsons boek. In hun studie over de sociale en politieke aspecten van de naoorlogse milieuproblematiek behandelden Leroy en De Geest deze effecten echter in algemene termen, zonder de Vlaamse receptie van *Silent Spring* specifiek te belichten. Op gelijkaardige wijze stelde de filosoof Etienne Vermeersch (1988: 13) in zijn milieufilosofisch essay *De ogen van de panda* dat Carsons werk een 'enorme betekenis [had]', en dat 'latente gevoelens van onbehagen over milieuaantasting er op markante wijze in werden geformuleerd'. De historicus Karel Van Isacker (1983: 194-195) poneerde in *Mijn land in de kering* – een populariserende, maatschappijkritische anthologie van de Vlaamse geschiedenis – dat *Silent Spring* 'het eerste belangrijke alarm [was] voor één aanslag op de levensruimte', hoewel het nog 'jaren [duurde] voor de ogen

opengingen'. Opnieuw gaat het hier om besprekingen *in abstracto*, waarin geen concrete voorbeelden over de weerklank en gevolgen van het werk in Vlaanderen werden aangehaald. In een aantal gevallen lijken zowel Vlaamse als Nederlandse auteurs de Amerikaanse situatie te extrapoleren naar deze in hun thuisland, zonder bijkomend bronnenonderzoek. Wat de precieze (causale) relatie is tussen het verschijnen *Silent Spring/Dode lente* enerzijds, en de ecologische mentaliteitsveranderingen in de Lage Landen anderzijds, is bijgevolg nog niet helemaal duidelijk.

Door de receptie van Carsons boek in Vlaamse en Nederlandse algemene dag- en weekbladen te belichten, wil ik – Frank Uekötters standpunt in gedachten houdend – alvast één element in een complexe keten van oorzaak-gevolgrelaties verhelderen.¹³ Ik zal hierbij vooral ingaan op het journalistieke discours: werd de alarmkreet van de Amerikaanse schrijfster (h)erkend, en met welke argumenten werd haar kritische boodschap beaamd, genuanceerd of afgebroken? Op deze manier zal duidelijk worden dat het verschijnen van *Silent Spring/Dode lente* ook in de Nederlandse en Vlaamse pers niet onopgemerkt voorbijging, en dat het boek voor verschillende journalisten zelfs niet als een verrassing kwam: Carsons thematiek bleek te appelleren aan nationale gevoeligheden die al langer sluimerden. De comparatieve invalshoek laat bovendien toe om na te gaan of Nederlandse en Vlaamse recensenten zich bedienden van gelijkaardige, dan wel afwijkende argumenten, en of Carsons boek door de Nederlandse media lovend werd besproken – zoals men op basis van het oordeel van Schuyt en Taverne zou kunnen vermoeden.

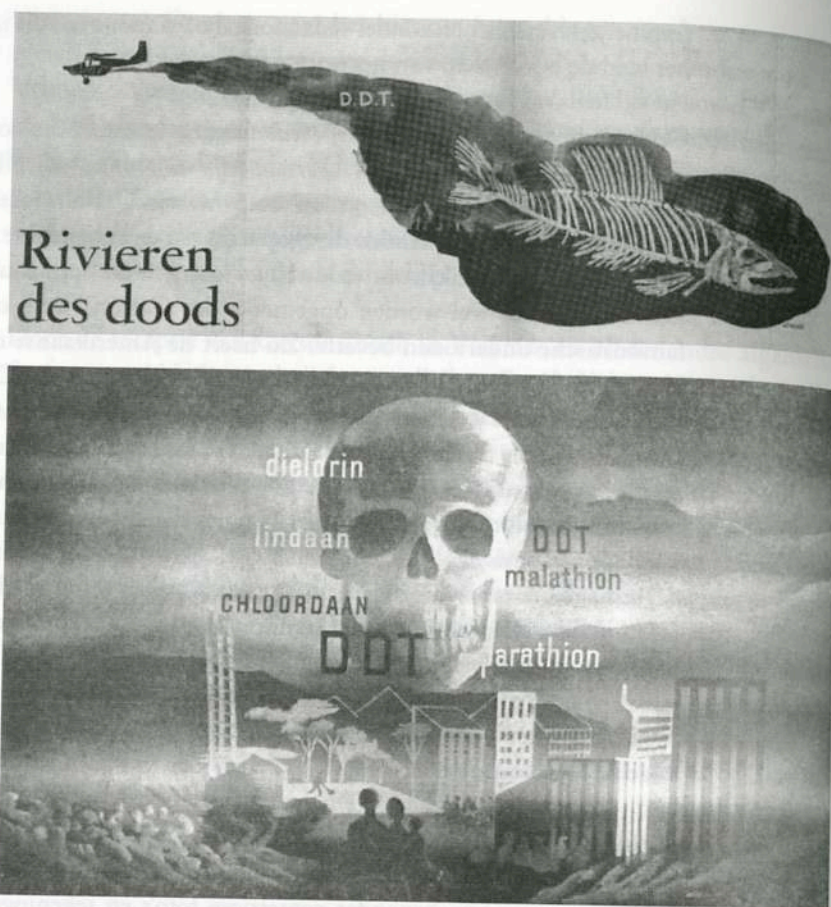
Nederlandse persstemmen

In Nederland gingen de hoge verkoopcijfers van Carsons werk vergezeld van een vrij groot aantal recensies in kranten en tijdschriften. Op een totaal van zestien onderzochte titels publiceerden negen een bespreking van Carsons boek; in twee magazines verscheen er een uitgebreide voorpublicatie, en in twee bladen werd gezinspeeld op de pesticideproblematiek, zonder evenwel expliciet naar Carson te verwijzen.¹⁴ Opmerkelijk is dat het merendeel van de kranten en tijdschriften de originele, Engelse versie gebruikte als basis voor de recensies. Dit impliceert dat veel Nederlandse dag- en weekbladlezers al op de hoogte waren gebracht van Carsons argumentatie vóór de Nederlandse vertaling was verschenen. Het eerste blad dat uitpakte met een voorpublicatie was het links georiënteerde *Vrij Nederland*, dat al vanaf september 1962 – nog vóór de verschijning van het Engelstalige boek, en amper drie maanden na de Amerikaanse voorpublicatie in *The New Yorker* – gedurende drie weken vertaalde fragmenten uit *Silent Spring* opnam onder de reekstitel *Schaduwen van de vooruitgang: de gevaren van insecticiden en onkruidverdelgers*.¹⁵ Deze

fragmenten verschenen zonder redactioneel commentaar, wat impliceert dat het blad de boodschap van het boek onderschreef.

Opmerkelijk genoeg bracht *Vrij Nederland* de laatste twee voorpublicaties onder in de doelgroeptribune *Voornamelijk de vrouw*, wat allicht is toe te schrijven aan het feit dat Carson een vrouw was: in Carsons teksten is immers geen enkele indicatie te vinden die erop wijst dat de behandelde problematiek enkel (of voornamelijk) voor vrouwelijke lezers interessant zou kunnen zijn. Los hiervan kan wel worden opgemerkt dat Carsons werk onmiskenbaar feministische ondertonen bevatte. Zo heeft de Amerikaanse onderzoekster H. Patricia Haynes (1989: 24) er bijvoorbeeld op gewezen dat Carsons kritiek op het dominante wetenschapsparadigma ook kan worden geïnterpreteerd als een stellingname tegen 'the domination of nature as if nature were female and science were male'. In een interpretatie die schatplichtig is aan het werk van historica Carolyn Merchant, stelde Haynes dat dit wetenschapsparadigma mee aan de basis lag van 'the control of nature and the control of those declared closer to nature by reason of their biology: women'. Hoewel Carson nooit publiekelijk feministische standpunten heeft verkondigd, blijkt uit de briefwisseling die biograaf William Souder (2012: 381) kon inkijken, dat haar goede vriendin Dorothy Freeman zeer voldaan was over het feit dat *Silent Spring* door een vrouw was geschreven – en het is aannemelijk dat Carson er zelf ook zo over dacht.¹⁶

Meer dan een jaar na *Vrij Nederland* publiceerde het weekblad *Elsevier* een vierdelige reeks met lange fragmenten uit de Nederlandse vertaling van *Silent Spring*, voorzien van bijzonder expressieve foto's en tekeningen.¹⁷ Ook hier is het duidelijk dat de redactie zich vereenzelvigde met Carsons boodschap, aangezien *Elsevier* vanaf mei 1963 regelmatig over de milieuproblematiek berichtte in de rubriek *Bezetten wereld*, die werd opgesteld in samenwerking met het toen pas gestichte World Wildlife Fund. In *Bezetten wereld* werd echter ook ruimte gemaakt voor een tegenstem: zo liet het weekblad in juni 1963 de Leidse hoogleraar chemie C.J.F. Böttcher aan het woord, die *Silent Spring* bestempelde als 'dramatisch' en 'overdreven'. Enerzijds erkende Böttcher de problemen die erin werden aangekaart, maar anderzijds meende hij dat men niet te veel de nadruk moest leggen op de nadelen van bestrijdingsmiddelen, en voldoende oog moest hebben voor de zegeningen (onder andere in de strijd tegen ziektes als malaria). Hij vond het dan ook onbegrijpelijk dat sommigen 'schijnen [...] terug te verlangen naar de tijd – die goede oude tijd – toen nog velen stierven aan tuberculose of een eenvoudige longontsteking'.¹⁸ Een dergelijke lezing van *Silent Spring* ging voorbij aan het genuanceerde standpunt dat Carson vertolkte: ze wilde geen totaal verbod op pesticiden, maar veeleer een beredeneerd en behoedzaam gebruik. Massaal sproeien zag ze daarentegen als een uiting van 'a rather low level of scientific thinking', zoals ze na de publicatie

Figuur 2. Illustraties bij de voorpublicatie van *Silent Spring* in *Elsevier* (5 en 12 oktober 1963).

van het boek zou verduidelijken (Briggs 1987: 7). Het klopt echter dat Carson de voordelen die pesticiden óók konden hebben, nauwelijks benadrukte – wat een lezing als deze van Böttcher goeddeels kan verklaren (Souder 2012: 334).

Carsons genuanceerde stellingname werd wel (h)erkend door de recensenten van *Het Parool*, het *Algemeen Handelsblad*, *Het Vrije Volk* en de *Katholieke Illustratie*. De landbouwredacteur van de socialistische krant *Het Vrije Volk* wees er in het artikel *Gifstromen vloeien overal: vissen en vogels (en wij?) het slachtoffer* bijvoorbeeld op dat Carson allesbehalve naïef was, en dat ze een middenweg trachtte te zoeken tussen de bescherming van de volksgezondheid en het veilig stellen van de agrarische belangen. De recensent stelde daarnaast dat er dankzij het goede controlewerk van Wageningse onderzoekers als C.J. Briejër geen acuut gevaar bestond voor de Nederlandse bevolking. Bovendien werd DDT, zo luidde het oordeel, in Nederland behoedzamer aangewend dan in de Verenigde Staten:

‘Bestrijding op een dergelijke grote schaal en op zo’n slordige manier als door Rachel Carson [...] wordt beschreven, kennen wij hier niet of nauwelijks. Eén geval is bekend van de toen nog in ontginning zijnde Noordoostpolder, waarbij ook talrijke vogels zijn gestorven. We kennen ook de massale vergiftiging van vis in het hart van de Randstad Holland. Maar kennelijk méér dan in de Verenigde Staten heeft men hier het nut van natuurlijke bestrijdingsmiddelen ingezien. [...] De methode van ‘maar raakspuiten’ begint al verdrongen te worden door de bedachtzame benadering.’¹⁹

Ook in *Het Parool*, eveneens een links georiënteerde krant, werd de autoriteit van Briejër opgevoerd om de juistheid van Carsons standpunt te benadrukken. Onder de niet mis te verstane titel *Wij werken aan onze ondergang: luchtverontreiniging, watervervuiling, insectenbestrijding* waarschuwde auteur C. van Rijsinge dat de Amerikaanse biologe ‘de stormbal [had] gehesen’ door een ‘uitvoerige en goedgedocumenteerde waarschuwing de wereld [in te sturen], om te wijzen op de grote gevaren die de mensheid in deze eeuw van de techniek en de technologie loopt’. Van Rijsinge wees erop dat Carson ‘niet de eerste de beste’ was, wat allicht geen overbodige toevoeging was: in tegenstelling tot in de Verenigde Staten, waar Carson al vóór 1962 een ruime bekendheid had verworven dankzij enkele goed verkopende, populariserende natuurstudies, zou Carson in Europa immers pas door *Silent Spring* een *household name* worden.²⁰ In het *Algemeen Handelsblad*, ten slotte, werd geoordeeld dat Carsons verhaal getuigde van een ‘angstaanjagende vasthoudendheid’, en dat de door haar verzamelde feiten van ‘verbijsterende aard’ waren. Net als in *Het Vrije Volk* werd er echter op gewezen dat de situatie in Nederland minder dramatisch was dan in de Verenigde Staten, en dit dankzij de doelmatige werking van de ‘Warenwet’ en de ‘Wet Bestrijdingsmiddelen en Meststoffen’ uit 1947. Ondanks deze typisch ‘Nederlandse voorzichtigheid’ bleef waakzaamheid geboden, en de auteur brak daarom een lans voor insecticiden die op natuurlijke basis werden bereid.²¹

Meerdere Nederlandse bladen namen een zeer kritisch en soms zelfs vernietigend standpunt in tegenover Carsons boek. De recensent van het links geprofileerde *De Groene Amsterdammer* portretteerde Carson bijvoorbeeld als een ‘alarmiste’. Met dit pejoratief bedoelde oordeel werd niet zozeer haar integriteit in twijfel getrokken, maar wel haar competentie als wetenschapster:

‘Haar voorstellingen van zaken zijn beslist niet zuiver te noemen. [...] Het boek is een treffend voorbeeld van wat er gebeuren kan als een leek zich gaat bemoeien met dingen waar hij of zij geen of onvoldoende verstand van heeft. Dat miss Carson eerlijke bedoelingen heeft, is duidelijk. Zij lijkt mij een soort naturalisten iemand [*sic*] die in protest

is gekomen tegen de huidige vertechnisering van ons leven. Maar ik kan niet instemmen met de techniek, gelijk te willen krijgen met het aandragen van onzuiver beoordeelde feiten en uit het verband gerukte mededelingen, suggesties en conclusies van anderen. [...] In ieder geval hoeft u de onrust van miss Carson niet in die mate te delen, als ze heeft bedoeld. Volgens mij kunt u voorlopig nog rustig eten.²²

Een gelijksoortige beeldvorming valt op te tekenen in *Trouw*, de grootste Nederlandse protestantse krant, waarvan de New Yorkse correspondent zich op sleeptouw liet nemen door het chemiebedrijf Cynamid, en verslag uitbracht van zijn bezoek aan een proefboerderij in Princeton. Tijdens deze rondleiding liet de correspondent zich door Cynamid-ingenieurs vertellen dat Carsons argumenten 'nonsens' waren, en dat niet minder gebruik van chemische stoffen nodig was, maar juist méér, aangezien de wereldbevolking continu zou toenemen: 'Het is vooral tegen de landbouwscheikunde dat aanvallen als die van miss Carson gericht zijn, waarbij gemakshalve wordt voorbij gezien dat zonder de chemische producten die in de landbouw gebruikt worden, een derde van de Amerikaanse bevolking geen eten zou hebben.'²³ Niet toevallig was Cynamid-medewerker Robert H. White-Stevens in de Verenigde Staten één van Carsons felste tegenstanders: zo doorkruiste White-Stevens rond 1963 het hele land om te verkondigen dat regio's zonder pesticiden doorgaans het meeste lijden onder ziekte en sterfte (Souder 2012: 360-361).

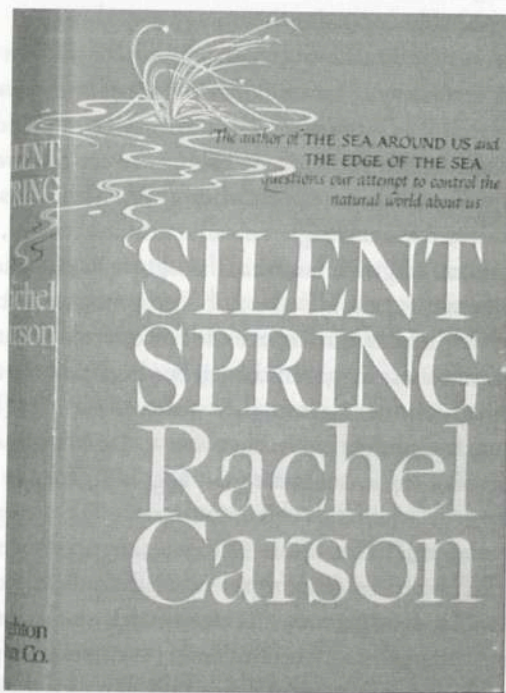
De argumentatie die werd ontwikkeld door White-Stevens (en integraal werd overgenomen in *Trouw*) doet voor de hedendaagse lezer bijzonder actueel aan. Ook in het debat over het nut en het nadeel van genetisch gemanipuleerde organismen (GGO) wijzen voorstanders erop dat GGO's een belangrijke rol kunnen spelen in de voedselvoorziening van de wereldbevolking, en dit vooral in ontwikkelingslanden.²⁴ Net als in 1962-1963, wordt deze discussie beheerst door een clash tussen twee wetenschapsparadigma's: enerzijds een 'holistisch' paradigma (waarbij onderzoekers rekening houden met de sociale en ecologische gevolgen van toegepaste wetenschap), en anderzijds een paradigma dat recent door de milieufilosoof Jozef Keulartz (2013) werd omschreven als de 'ingenieursmentaliteit achter de industriële landbouw'. Deze laatste mentaliteit is volgens Keulartz gericht op het simplificeren van 'complexe, niet-lineaire systemen', met het doel ze controleerbaar en voorspelbaar te maken.²⁵ Zeker in Carsons tijd was deze controleer- en voorspelbaarheid nog een integraal onderdeel van het naoorlogse, technocratische vooruitgangsideaal, en juist daarom kon kritiek erop als destabiliserend worden ervaren. Wat de Amerikaanse context betreft, hebben onderzoekers bijvoorbeeld gesuggereerd dat Carson vooral werd aangevallen omdat ze als niet-academisch verbonden auteur kanttekeningen durfde plaatsen bij de ideologische hegemonie van

het 'cold war scientific establishment', met zijn gerationaliseerde geloof in de maak- en beheersbaarheid van de natuur (Hecht 2012: 155; Smith 2001).²⁶

In Nederland verschenen de meest vernietigende recensies van *Silent Spring* in de liberale kranten *Haagse Post* en *Nieuwe Rotterdamse Courant*, waarbij de kritiek onomwonden *ad hominem* werd geformuleerd. Zonder veel argumenten, en gedrenkt in een sarcastische toon, verweet *Haagse Post* Carson 'vooringenomenheid', populisme en winstbejag: 'Als Miss Carsons fanatieke boek bijdraagt [tot een voorzichtiger gebruik van pesticiden], is ieder haar dank verschuldigd, en mag niemand haar misgunnen dat haar bankkonto door deze topseller welig gedijt.'²⁷ De *NRC* ging nog een stap verder, en begon met de vaststelling dat 'opzienbarende boeken zelden interessant zijn'. Hoewel de recensent moest toegeven dat hij het boek zelf niet had gelezen, stelde hij toch dat 'Mejuffer Carson [...] wel veel gerucht [bereikte] met haar boek, maar toch eigenlijk niet veel succes – tenzij commercieel succes: het boek vloog de winkel uit, zoals men dat zegt'. Hij voegde eraan toe dat Carson een 'demagoge' was, die 'volkomen opzettelijk' de 'goede kanten' van pesticiden verzweg.²⁸ Het opmerkelijkste aan deze recensie is vooral het woord 'mejuffer', waarvan de denigrerende lading moeilijk verkeerd kan worden begrepen. Het lijkt geen twijfel dat het feit dat *Silent Spring* door een vrouw was geschreven, voor verschillende recensenten a priori gold als een indicatie van incompetentie en/of een gebrek aan wetenschappelijkheid. Michael B. Smith (2001: 751) heeft erop gewezen dat Carson ook in de Verenigde Staten vaak werd aangeduid als 'Miss' Carson: een woordkeuze die weliswaar in overeenstemming was met de toenmalige beleefdheidsformules, maar die door veel negatieve recensenten ook werd gebruikt 'as an epithet, as they gleefully castigated her for not being scientific enough'.

Net zoals in haar thuisland, werd Carson door sommige Nederlandse media dus in diskrediet gebracht. David K. Hecht (2012: 155) heeft erop gewezen dat het 'demoniseren' van Carson allicht een strategie was om haar boek (en de aangekaarte problematiek) van het publieke debat te doen verdwijnen, en zo elke vorm van discussie in de kiem te doen smoren. Critici met meer zin voor nuance – zoals Böttcher in *Elsevier* – erkenden Carson wel als discussiepartner, terwijl Carsons boodschap in sommige kranten vrijwel als een evidentie werd gepresenteerd. Maar zelfs de recensies waarin *Silent Spring* lovend werd besproken, brachten onmiddellijk een zalvende nuance aan: Nederland was Amerika niet. De milieuproblematiek werd bijgevolg (nog) niet als een transnationaal – laat staan een globaal – thema voorgesteld. Nederland voerde een wijs beleid, zo luidde het veelal, en over de situatie in andere Europese landen maakte men zich weinig zorgen.

Vlaamse persstemmen

Figuur 3. Eerste uitgave van het boek *Silent Spring*.

Het brede spectrum aan persstemmen dat de Nederlandse receptie van *Silent Spring* kenmerkte, was afwezig in Vlaanderen – wat allicht moet worden toegeschreven aan het kleinere medialandschap en aan het feit dat de Nederlandse vertaling in Amsterdam was verschenen. Slechts in twee Vlaamse dagbladen kon een recensie van *Silent Spring* worden teruggevonden, en in beide gevallen werden onverdeeld positieve oordelen geveld.²⁹ De auteur van de bespreking in *Vooruit*, een blad van socialistische signatuur, stelde in september 1962 – gelijktijdig met de voorpublicatie van *Elsevier* – dat ‘als we Rachel Carson [...] mogen geloven, [...] het einde van de wereld niet [zal] komen met de knal van een reusachtige atoombom, maar met het zachte gefluit van de... sproeibom’. De recensent, die schreef onder het pseudoniem Yerkes, voegde eraan toe dat Carson ‘niet de eerste de beste’ was, en oordeelde dat haar ‘noodkreet’ net op tijd kwam: ‘Insecticiden zijn inderdaad gevaarlijk en worden op ongelooflijke schaal gebruikt.’ Opmerkelijk genoeg werd de pesticideproblematiek in het artikel gekoppeld aan andere vormen van chemische ‘bedreigingen’, zoals ‘slaappillen’, ‘giftige meststoffen’, en bovenal thalidomide, het kalmeermiddel dat aan het begin van de jaren zestig verantwoordelijk was geweest voor het Softenondrama.³⁰ Yerkes vroeg zich dan ook af of de zogenaamde ‘moderne

wondermiddelen misschien niet meer kwaad dan goed doen’, waarbij hem een déjà vu-gevoel overkwam:

‘Het spijt mij dat ik hier steeds maar hetzelfde moet herhalen. [In] 1960 schreef ik, naar aanleiding van het Planta-incident in Nederland [een voorval waarbij vier mensen waren overleden na de consumptie van margarine waarin een onveilige emulgator was verwerkt, *judm*], een artikel met de titel *Het lot der overontwikkelde volken: langzame doch massale vergiftiging*. Ik stelde daarbij de vraag: ‘Zou er nog ergens ter wereld fruit of groente gekweekt worden, zonder de help van scheikundige meststoffen, insecticiden, hormonen en ander gevaarlijk goedje?’ Voeg daarbij de luchtvergiftiging (o.a. door mazout), de watervergiftiging – voeg daarbij de radioactieve afval die in steeds grotere hoeveelheden over ons neerregent en waartegen wij blijkbaar beu geprotesteerd zijn. En zet dan onder deze rekening tenslotte de zelfvergiftiging door duizenden half- of slechtgeteste geneesmiddelen, door honderden stoffen, welke ons voedsel ‘bewaren’, ‘beter doen smaken’, enzovoort, en dan rijst onwillekeurig het spookbeeld van een STILLE LENTE voor ons op.’³¹

Deze recensie, die voorts ook gewag maakte van een ‘Belgische laksheid’ op het gebied van de regulering van geneesmiddelen, bood een opvallend maatschappijkritische en ‘holistische’ interpretatie van het milieuprobleem – verschillende jaren vóór een georganiseerde milieubeweging in Vlaanderen tot stand zou komen.³² De suggestie dat de Vlaming in 1962 ‘protestmoe’ was als het ging over milieuproblemen, is vanuit een hedendaags historiografisch standpunt bovendien zeer prikkelend. Over welke vormen van ‘protest’ had de auteur het? Welke plaats moeten (en kunnen) historici geven aan niet-georganiseerde – of zelfs zuiver geestelijke – vormen van contestatie? Welke sporen van een ‘milieubewustzijn’ kunnen worden teruggevonden in de jaren vijftig, of zelfs in het interbellum? Het zijn voorlopig nog open vragen, zeker wanneer het gaat over de Vlaamse of Belgische context.

In de katholieke krant *De Standaard* werd *Silent Spring* in juli 1963 besproken door de germaniste Emma Vorlat. Zij beaamde Carsons boodschap volledig: ‘Sedert jaren wordt door [ornithologen] geklaagd over de rampzalige uitwerking van allerlei giftige produkten, gebruikt in de landbouw voor de verbetering van de grond of de bestrijding van schadelijk ongedierte, zodat men niet noodzakelijk een mistroostige zwartkijker of een naïeve *laudator temporis acti* hoeft te zijn om te klagen dat de vogels verdwijnen.’ De ‘alarmkreet’ in *Silent Spring* was in Vortlats ogen ‘slechts een echo en een geluidsversterker [...] van de vele stemmen die, bij ons en elders, de aandacht vestigen op het verschijnsel en er de oorzaak zonder veel moeite van ontdekten en aanklaag-

den: de vogels worden in massa's uitgemoord, niet door de enkele verstokte vogelaars, maar door de mensen van de wetenschap, die als leerlingen tovenaars, met honderden chemische producten zich mengen in het leven van de natuur, met het oog op louter direkt en lokaal gewin'.³³ Net als de recensent van *Vooruit*, koppelde Vorlat verschillende vervuilingsproblematieken aan elkaar, waarbij ze hoopte dat Carsons werk een invloed kon hebben op een in de maak zijnde (Belgische) wet over chemische voedingsadditieven. Ze lichtte niet toe wie er schuilging achter haar bronnen (de 'vele stemmen'), maar in 2011 meldde de toen 82-jarige Vorlat mij via een e-mail dat ze in 1963 op het platteland in het Groothertogdom Luxemburg woonde, waar één van haar burens een ornitholoog was, met wie ze vaak over milieukwesties praatte.³⁴ Dit contingente, biografische element verwijst opnieuw naar de beperkte, maar toch reële sensibiliserende rol die al vóór de publicatie van *Silent Spring* door experts werd gespeeld – weze het een Briejër uit Wageningen, weze het een onbekende ornitholoog uit Luxemburg.

Hoewel *Silent Spring* rond 1962-1963 slechts in twee Vlaamse dagbladen expliciet aan bod lijkt te zijn gekomen, werd in enkele andere kranten wel verwezen naar de pesticideproblematiek. Deze werd opnieuw in verband gebracht met andere risicohoudende chemische stoffen, en er werd opnieuw verwezen naar de autoriteit van wetenschappers. Zo verscheen bijvoorbeeld al in juli 1962 – dus nog vóór de voorpublicatie van Carsons werk in de Verenigde Staten – in de katholieke krant *De Nieuwe Gids* een interview met de toxicoloog A. Heyndrickx, die wees op de noodzaak aan een beter wetgevend kader voor het gebruik van kankerverwekkende stoffen. Deze toxicoloog van de Gentse Rijksuniversiteit signaleerde bovendien dat ook de gebruikers van deze stoffen zich waakzamer en terughoudender moest opstellen:

'In het dagelijks leven gebruiken we een ganse gamma [*sic*] van stoffen van welker toxiciteit we ons niet eens meer bewust zijn. Dat is het geval met zekere reinigingsmiddelen, cosmetische produkten en insecticiden. [...] Wat de residuele resten van insecticiden op groente en fruit betreft: deze stoffen moet men niet alleen duchten ter oorzaak van hun toxiciteit, maar ze zijn soms, zelfs in kleinere dosissen, kankerverwekkend. [...] Men heeft gevallen gesignaleerd van meisjes van omtrent acht jaar die door het gebruik van een haarkrullend middel een *pubertas praecox* vertoonden.'³⁵

Kort hierop werd in dezelfde krant verslag uitgebracht van een congres van het Duitse genootschap voor toegepaste entomologie, waar de toenemende resistentie van insecten voor pesticiden als DDT werd aangekaart. De Duitse deskundigen raadden aan om 'de verdelgingsmiddelen vaak af te wisselen en er andere stoffen die de werking versterken, hoewel zij als zodanig niet giftig

zijn, aan toe te voegen'. Bovendien werd aanbevolen om 'contact-vergiften spaarzaam te gebruiken[:] zij dienen pas in actie te komen wanneer alle andere middelen zonder uitwerking blijven'.³⁶ Het was opnieuw een oproep tot behoedzaam gebruik, weg van de 'rücksichtslose' besproeiingspraktijken die Carson kort nadien – maar met meer weerklink – zou aanklagen.

In de periode 1962-1963, ten slotte, werd in alle Vlaamse media opvallend veel aandacht besteed aan het fenomeen vogelsterfte. Deze aandacht kaderde niet enkel in een toenemende bewustwording rond de neveneffecten van pesticiden, maar was ook een gevolg van de groeiende maatschappelijke afkeer van de vogelvangst. In Nederland werd regelmatig over deze Belgische praktijk bericht: zo stelde het christelijk weekblad *De Spiegel* in januari 1963 bijvoorbeeld dat 'onze zuiderburen er niet van ijzen om onze prachtige zangvogels als lijsters en merels te eten, het vogelmenu afwisselend met spreuwen en mussen'. België werd om deze reden een 'onbeschaafd land' genoemd, en ook in *Het Parool* werd rond deze tijd geoordeeld dat België een 'achterlijk land op het gebied van vogelbescherming' was.³⁷ Hoewel de praktijk van het eten van vogels in feite niet zo wijdverbreid was als men uit deze aanklachten zou kunnen afleiden, klonken in Vlaamse kranten en tijdschriften toch gelijkaardige geluiden.³⁸ De oproep tot (wettelijke) vogelbescherming werd hierbij vaak gekoppeld aan het discours over het nut dat vogels hadden als 'natuurlijke insectenverdelgers' voor de landbouw. Zo publiceerde het weekblad *Humo* in 1962 een brief waarin een Antwerpse lezer opmerkte dat 'vroeger werd aangenomen dat vogels schadelijk waren'. Intussen wist men beter, zo meende de lezer: 'Waar de mens ingrijpt door het uitroeien van roofvogels, ontstaat er weldra een ontwrichting van de natuurlijke harmonie, met schadelijke gevolgen'.³⁹ Enkele maanden later interviewde hetzelfde weekblad Emile-Gaston Peeters, de secretaris-generaal van de Belgische Vereniging voor Kankerologie, die de vogelvangst veroordeelde, en meteen ook wees op de gevaren van pesticidegebruik:

'Ik onderschat niet het grote nut van insectendodende producten voor de landbouw. Toch geloof ik, dat we ons met recht kunnen afvragen, of het massale gebruik van die gifstoffen niet een kettingreactie heeft uitgelokt die we niet meer de baas kunnen. Indirekt wordt dit massale gebruik van insectendodende producten in de hand gewerkt door allerlei lacunes in onze wetgeving, waar gemakkelijk een eind aan gemaakt zou kunnen worden. Om een klein voorbeeld te noemen: het feit dat hier – ondanks het protest van de nabuurlanden – de vogelvangst nog steeds wordt toegelaten. In de herfst worden hier stomweg 2 miljoen insectendodende vogels gedood.'⁴⁰

In oktober 1963 stelde *De Standaard* onomwonden dat 'het toenemende gebruik van scheikundige produkten in land- en tuinbouw [het leven kost] aan

tallose vogels', maar dat 'de meest massale vernietiging wordt veroorzaakt door de vogelvangst'. Net als *Humo*, *Vooruit* en andere bladen, veroordeelde de krant de vogelvangst, en dit op basis van 'holistische', ecologisch-wetenschappelijke argumenten: 'Als men een element aan zijn natuurlijke rol onttrekt, ontstaat een kettingreactie, die het biologisch evenwicht verstoort, met onberekenbare schadelijke gevolgen, zelfs voor de mens.'⁴¹

Hoewel er in de hierboven aangehaalde berichtgeving over de vogelvangst geen melding werd gemaakt van *Silent Spring* (of zijn auteur), is het duidelijk dat de boodschap van Carsons werk werd gedeeld door verschillende journalisten. Bovendien blijkt een ecologisch-wetenschappelijke argumentatie rond 1962-1963 al vrij courant te zijn geweest in de Vlaamse media.⁴² De internationale problematiek van het pesticidegebruik in de landbouw koppelde zich in de Vlaams-Belgische context naadloos aan de specifieke 'nationale' problematiek van de vogelvangst, maar net zo goed aan een toegenomen bewustwording rond de gevaren van geneesmiddelen. Net vóór de publicatie van *Silent Spring* had deze laatste kwestie de Europese publieke opinie immers sterk beroerd als gevolg van het Softenondrama (Sheail 1985: 241; Dunlap 2008: 6; Souder 2012: 13).⁴³ *Silent Spring* toonde aan dat wetenschap niet altijd dienstbaar is aan de mens en zijn leefomgeving, en in de Vlaamse pers waren in de periode 1962-1963 nog andere voorbeelden van deze vaststelling terug te vinden. Carsons werk kwam dus niet geheel onverwacht: de ogen waren al deels geopend.

Een voorlopige conclusie

Hoewel de *published opinion* niet volledig convergeert met de *public opinion*, kan toch worden aangenomen dat de geschreven pers in de sterk verzuilde periode waarin *Silent Spring* verscheen, nog een significante opinievormende invloed had. In die zin waren noch de positieve, noch de negatieve recensies geheel vrijblijvend. Ze droegen normatieve uitspraken in zich over de maatschappelijke rol van de wetenschap: moest de activiteit van wetenschappers al dan niet aan banden worden gelegd door de overheid, en moest de overheid al dan niet strenger optreden tegen de degradatie van het leefmilieu? In Nederland vertoonde de diversiteit aan standpunten die in de dag- en weekbladen aan bod kwam, veel overeenkomsten met de Amerikaanse situatie: van vernietigend via mild kritisch tot lovend. De vertaling van Carsons werk mocht er dan wel op een 'vrijblijvende populariteit' van het lezerspubliek rekenen, zoals Schuyt en Taverne stelden, maar volgens sommige recensenten was *Silent Spring* nog niet de minste aandacht waard: voor hen was het geloof in (de vooruitgang van) techniek en wetenschap wellicht nog te groot om open te staan voor een fundamentele kritiek op de houding van de mens tegenover het leefmilieu. Ook in verschillende positieve recensies overheerste

een ondertoon van vooruitgangsoptimisme: de problemen waren, zo luidde het oordeel, beheers- en oplosbaar. In die zin stelde de Nederlandse pers zich onmiskenbaar 'gelovig' op, zij het niet noodzakelijk in de religieuze zin waarop Schuyt en Taverne hebben gealludeerd.

Een dergelijk vooruitgangsgeloof lijkt minder prominent aanwezig te zijn geweest in de Vlaamse pers, hoewel in verschillende dag- en weekbladen een grote eensgezindheid over het belang van milieubescherming naar voren kwam. Die eensgezindheid was mogelijk een gevolg van de lakse houding van de Belgische overheid op het vlak van dierenbescherming, en in de berichtgeving over de controversiële praktijk van de vogelvangst werd deze laksheid keer op keer aangekaart. Het is overigens opvallend dat noch in Nederland, noch in Vlaanderen een duidelijke correlatie bestond tussen de ideologische zuil waartoe de publicatie behoorde, en het verkondigde standpunt: in Nederland berichtten bladen die zich aan de linkerzijde van het politieke spectrum bevonden, zowel positief als negatief over *Silent Spring*; in Vlaanderen waren de socialistische en de katholieke titel allebei positief. Het is wel opmerkelijk dat de meest kritische recensies verschenen in Nederlandse kranten van liberale signatuur, die zich zo allicht trachtten te affirmeren als behouders van de economische doelmatigheid.

Uit een onderzoek naar de receptiegeschiedenis van *Silent Spring* in Nederland en Vlaanderen blijkt dat er nog veel vragen openliggen voor toekomstige analyse – waarbij vooral de Vlaamse/Belgische context sterk onderbelicht is. In hun comparatieve studie over de ontwikkeling van het Zweedse, Deense en Nederlandse milieubewustzijn concludeerden Jamison, Eyerman en Cramer (1990: 185) dat 'internationally debated books such as Rachel Carson's *Silent Spring* [...] and The Report of the Club of Rome: The Limits to Growth (1972) were [...] significant features in the development of environmentalism'. Ze voegden hier echter onmiddellijk aan toe dat 'these international events were interpreted and applied in national contexts; they gained their meaning through the frameworks provided by national political cultures'. Juist daarom zou toekomstig milieuhistorisch onderzoek ruimere aandacht moeten hebben voor deze 'politieke culturen': welke standpunten namen politieke partijen in de loop van de jaren vijftig en zestig (of zelfs vroeger) in tegenover milieuproblemen? Welke rol werd al vóór Carson gespeeld door wetenschappelijke experts, en waarom slaagden zij er zo moeilijk in om hun kritische bevindingen op de politieke agenda te plaatsen? Hoe reageerden vertegenwoordigers van de chemische industrie en de agrarische sector op de aanvallen? Welke invloed had Carsons werk op de parlementaire debatten die uiteindelijk hebben geleid tot een verbod op DDT? Kortom, het veld van de milieugeschiedenis dient in de Lage Landen op nog veel 'stiltes' een antwoord te formuleren.

Noten

- 1 Binnen het normatieve kader van de 'moderne' milieubeweging wordt de nadruk gelegd op het tegengaan van de vervuiling en de degradatie van het globale leefmilieu (Waddell 2000: 1-2).
- 2 Voor een uitstekend overzicht van Carsons leven en werk, zie: Souder 2012.
- 3 De insectendodende eigenschappen van DDT werden ontdekt in 1939. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kende het middel zijn eerste massale toepassing als desinfectans. Na de oorlog werd het wereldwijd één van de meest gebruikte insecticiden in de land- en bosbouw; tussen 1944 en 1962 werd er globaal ca. 800.000 ton DDT geproduceerd (Sheail 1985: 17; Mellanby 1992: 34; Jarman & Ballschmiter 2012).
- 4 Over aspecten van optimisme, fatalisme en pessimisme in Carsons werk, zie o.a.: Peterson & Peterson 2000: 73-102; Coit Murphy 2005: 35; Gartner 1983: 120; Souder 2012: 13.
- 5 Voor de internationale ontwikkelingsgeschiedenis van DDT, zie: Jarman & Ballschmiter 2012.
- 6 'Opgepast voor... D.D.T.!', *Vooruit*, 29 juli 1946. Een gelijkaardige waarschuwing werd opgenomen in: 'Wij tuinieren', *Vooruit*, 29 mei 1948.
- 7 Zie bv. de landbouwersrubrieken in: *De Standaard*, 18 mei 1947 en 30 juli 1948; *Vooruit*, 28 augustus 1950. Dat er in België kort na de Tweede Wereldoorlog regelmatig insectensterfte optrad als gevolg van pesticidegebruik, wordt bevestigd door het feit dat de christendemocratische senator Edmond Leysen vanaf 1948 meermaals pleitte voor een verbod op het gebruik van DDT tijdens de bloeitijd, wegens de schadelijke gevolgen voor bijen en de nadelige effecten op de bestuiving van fruitbomen. De oproep van Leysen – die was gealarmeerd door getuigenissen van imkers, en in 1960 door een lokale krant spottend de 'bijen-senator' werd genoemd – had echter weinig consequenties. Zie: *Parlementaire Handelingen van de Belgische Senaat*, 9 december 1948, 27 oktober 1949 en 19 april 1951; H. Melos, 'Bijtes zoemden in de Senaat', *Nieuwsblad van Temse en omliggende*, 10 april 1960.
- 8 M.b.t. Briejër, zie: Keulartz 2013; Tellegen 2010: 32; Jamison e.a. 1990: 129 en 136.
- 9 De Amerikaanse historicus Mark Stoll heeft een uitstekend oriënterend onderzoek uitgevoerd, en biedt op de website *Rachel Carson's Silent Spring, a book that changed the world* een synthese van de receptie in diverse Europese landen, waaronder ook Nederland. Deze synthese is echter zuiver verkennend: zo wordt er voor Nederland slechts één magazine aangehaald (Stoll 2012).
- 10 *Dode lente*, vertaald door Adelaïde H. van Loon, werd in de eerste helft van 1963 op de markt gebracht door het Amsterdamse uitgevershuis Becht.
- 11 Van Zanden en Verstegen (1993) signaleren dat deze maatregel in grote mate was te danken aan de pertinente parlementsragen van Marinus van der Goes van Naters, een voorman van de natuurbeweging. Zie hieromtrent ook: Jamison e.a. 1990: 125-127.
- 12 Henk van Zon (2002: 115) maakte een gelijksoortige observatie over het *Rapport van de Club van Rome* (1972), dat in Nederland met ca. 250.000 exemplaren een 'geweldig verkoopsucces' bleek, maar 'weinig effect [had] in de zin van concrete maatregelen'.
- 13 Tijdsgebrek noopte mij ertoe om in deze bijdrage enkel de Vlaamse – veeleer dan de Belgische – receptie te bespreken. Ook was het voorlopig onmogelijk om de gespecialiseerde pers (landbouwersbladen, publicaties van de chemische industrie) mee in ogenschouw te nemen.
- 14 De Nederlandse periodieken die een recensie of voorpublicatie opnamen, waren (in volgorde van verschijning) *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *Algemeen Handelsblad*, *Trouw*, *Het Vrije Volk*, *De Groene Amsterdammer*, *Haagse Post*, *Elseviers Weekblad*, *Nieuwe Rotterdamse Courant* en *Katholieke Illustratie*. *Wereldkroniek* en *De Spiegel* wezen op de gevaren van pesticiden zonder daarbij *Silent Spring* of Carson te vermelden. In *Haagsche Courant*, *De Spiegel*, *Panorama* en *De Waarheid* werd geen relevante informatie gevonden.
- 15 *Vrij Nederland*, 1 september 1962, 8 september 1962 en 22 september 1962.
- 16 Over de gendercomponent in de kritiek op Carson, zie ook: Smith 2001.
- 17 *Elseviers Weekblad*, 28 september 1963 t.e.m. 19 oktober 1963.
- 18 'Bezeten wereld', *Elseviers Weekblad*, 29 juni 1963.
- 19 *Het Vrije Volk*, 16 maart 1963.
- 20 *Het Parool*, 15 december 1962.

- 21 'De dodende nevel', *Algemeen Handelsblad (supplement)*, 9 februari 1963.
- 22 'Silent Spring', *De Groene Amsterdammer*, 6 april 1963.
- 23 "'Zwijgende lente", opmerkelijk boek', *Trouw*, 5 maart 1963.
- 24 Ik dank Michael Kopsidis, landbouwhistoricus aan het Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa (Halle), om mij op deze parallelie te wijzen.
- 25 Voor hierbij aansluitende interpretaties, zie: Peterson & Peterson 2000: 81 en 98; Haynes 1989: 24.
- 26 Het is zinvol om hierbij op te merken dat wetenschappers 'who were not ardently for the preservation of the environment' niet noodzakelijk gekant waren tegen milieubescherming, zoals al in 1972 werd opgemerkt door de Amerikaanse scheikundige en wetenschapsjournalist John Maddox (Sheail 1985: 228).
- 27 'Catastrofe?', *Haagse Post*, 18 mei 1963.
- 28 'Stille lente met veel misbaar', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 1 juni 1963.
- 29 De Vlaamse periodieken die een recensie opnamen, waren *Vooruit* en *De Standaard*. In *Het Laatste Nieuws*, *De Rode Vaan*, *De Nieuwe Gids* en *Humo* werden geen besprekingen teruggevonden.
- 30 Thalidomide, dat werd verkocht onder de merknaam Softenon, bleek een sterk teratogene werking te hebben. Hierdoor werden er wereldwijd ca. 10.000 kinderen geboren met ernstige fysieke afwijkingen.
- 31 Yerkes, 'Nieuwe gevaren bedreigen de mensheid!', *Vooruit*, 11 september 1962.
- 32 Het ontstaan van een georganiseerde milieubeweging in Vlaanderen wordt doorgaans aan het einde van de jaren zestig gesitueerd (Hooghe 1995).
- 33 E.V. [E. Vorlat], 'De lente is stil geworden', *De Standaard (bijlage 'De Standaard der Letteren')*, 27 juli 1963.
- 34 E-mail van Emma Vorlat aan Jens van de Maele, 11 februari 2011.
- 35 V.C., 'Geneesmiddelen zijn geen snoepjes', *De Nieuwe Gids (weekendbijlage 'Spectator')*, 7-8 juli 1962.
- 36 W. Theimer, 'De wraak der insecten', *De Nieuwe Gids (weekendbijlage 'Spectator')*, 28-29 juli 1962.
- 37 D.J. Dijs, 'Komt er een einde aan de vogelslacting?', *De Spiegel*, 9 januari 1963; L. Metzemaekers, 'Barbaarse vogelverdelging in België', *Het Parool*, 24 november 1962.
- 38 In 1962 liet de Vlaamse televisieomroep een enquête uitvoeren, waaruit bleek dat 70% van 3000 onder-vraagde kijkers was gekant tegen vogelvangst. Zie: R. Franckx, 'Sterven voor de zomer', *Humo*, 31 oktober 1963 en 7 november 1963.
- 39 Lezersbrief van 'T.M. uit Wilrijk', *Humo*, 4 oktober 1962, 36.
- 40 'Humo sprak met...', *Humo*, 3 oktober 1963, 28-31.
- 41 F. Verstreken, 'Dodend gif wrekt zich op vogel en mens', *De Standaard*, 10 oktober 1963.
- 42 Een wettelijk verbod op de vangst van roofvogels kwam in België tot stand in 1966; in 1972 volgde een verbod op vangst met netten. Zie: <http://www.vogelbescherming.be> (tabblad 'Onze geschiedenis').
- 43 De controverse rond Softenon was voornamelijk een Europees fenomeen, aangezien het middel niet op de markt was gebracht in de Verenigde Staten.

Literatuur

- BRIGGS, S.A. 1987: "Rachel Carson. Her vision and legacy", in: G.J. Marco e.a. (red.), *Silent Spring revisited* (Washington DC) pp. 3-11.
- BROOKS, P. 1972: *The house of life: Rachel Carson at work* (Boston).
- CARSON, R. 1964: *Silent Spring* (New York) [eerste druk: 1962].
- COIT MURPHY, P. 2005: *What a book can do. The reception and publication of Silent Spring* (Amherst en Boston).

- DUNLAP, T.R. (red.) 2008: *DDT, Silent Spring, and the rise of environmentalism* (Seattle en Londen).
- GARTNER, C.B. 1983: *Rachel Carson* (New York).
- HARTSUIJKER, K. 1955: *Gif in de landbouw... Gevaar?* (Amsterdam), Wekelijks studiereeks Stichting IVIO – Actuele onderwerpen, 546.
- HAYNES, H.P. 1989: *The recurring Silent Spring* (New York e.a.).
- HECHT, D.K. 2012: "How to make a villain. Rachel Carson and the politics of anti-environmentalism", *Endeavour* 36/nr. 4, pp. 149-155.
- HOOGHE, M. 1995: "De milieubeweging. Een reus op duizend voetjes", in: S. Hellemans & M. Hooghe (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995* (Leuven en Apeldoorn) pp. 49-68.
- ISACKER, K. VAN. 1983: *Mijn land in de kering 1830-1980. Deel 2: De enge ruimte, 1914-1980* (Antwerpen en Amsterdam).
- JAMISON, A., R. EYERMAN & J. CRAMER 1990: *The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh).
- JAMISON, A. & R. EYERMAN 1994: *Seeds of the Sixties* (Berkeley en Los Angeles).
- JARMAN W.M. & K. BALLSCHMITTER 2012: "From coal to DDT. The history of the development of the pesticide DDT from synthetic dyes till *Silent Spring*", *Endeavour* 36/nr. 4, pp. 131-142.
- KEULARTZ, J. 2013: "De actualiteit van Rachel Carson" (lezing gehouden op de *Dag van de Milieuwetenschap*, Utrecht, 22 april 2013; raadpleegbaar via <http://wu.academia.edu/jozefkeulartz>).
- LEROY, P. & A. DE GEEST 1985: *Milieubeweging en milieubeleid. Sociale en politieke aspecten van de milieukwestie* (Antwerpen en Amsterdam), Leefmilieu nu, 25.
- MELLANBY, K. 1992: *The DDT story* (Farnham).
- PETERSON, T.R. & M.J. PETERSON 2000: "Ecology according to *Silent Spring's* vision of progress", in: C. Waddell (red.), *And no birds sing. Rhetorical analyses of Rachel Carson's Silent Spring* (Carbondale/Edwardsville) pp. 73-102.
- SCHUYT, K. & E. TAVERNE 2000: *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag), Nederlandse cultuur in Europese context, 4.
- SHEAIL, J. 1985: *Pesticides and nature conservation. The British experience, 1950-1975* (Oxford).
- SMITH, M.B. 2001: "'Silence, Miss Carson!' Science, gender, and the reception of *Silent Spring*", *Feminist Studies* 27/nr. 3, pp. 733-752.
- SOUDER, W. 2012: *On a farther shore. The life and legacy of Rachel Carson* (New York).
- STOLL, M. 2012: *Rachel Carson's Silent Spring, a book that changed the world* (raadpleegbaar via <http://www.environmentandsociety.org/exhibitions/silent-spring/>).

- TELLEGEN, E. 2010: *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* (Amsterdam).
- UEKÖTTER, F. 2007: *Umweltgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert* (München), Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 81.
- VERMEERSCH, E. 1988: *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay* (Brugge).
- WADDELL, C. 2000: "The reception of *Silent Spring*", in: C. Waddell (red.), *And no birds sing. Rhetorical analyses of Rachel Carson's Silent Spring* (Carbondale en Edwardsville) pp. 1-16.
- ZANDEN, J.L. VAN & S.W. VERSTEGEN 1993: *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht).
- ZON, H. VAN. 2002: *Geschiedenis & duurzame ontwikkeling: Duurzame ontwikkeling in historisch perspectief. Enkele verkenningen* (Nijmegen).

Harry J. van der Windt
Science & Society Group, Universiteit Groningen
e-mail: H.J.van.der.Windt@rug.nl

Inleiding

Tendensen en verbanden

De verhouding tussen de natuurbeschermingssector en de landbouwsector is in Nederland vaak gespannen geweest. Een is dat de landbouw zich de afgelopen eeuw zeer krachtig heeft ontwikkeld. Zo vervijfvoudigde de productie van melk en aardappelen, nam het landbouwareaal toe, steg de arbeidsparticipatie met een factor 2,5 en bereikte het landbouwgebruik een niveau van 900 miljoen kg/haar (Kuijper 1999; <http://headline.cha.nl>; www.compendiumvoedselcomplexe.nl).

Een is ook dat deze ontwikkeling gevolgen had voor natuurlandschap en milieu. De hoeveelheid aangewezen voedsel grond (lager als natuurreservaat aangemerkt) nam met de helft af tot 250.000 hectare en ook de biodiversiteit en het aantal bouwvallen halverde. De bevaandelingsontwikkeling van karakteristieke soorten als de korenbloem (*Centaurea jacea*) of de gron-